

MIGRANTENBELEID IN VLAANDEREN EN WALLONIË, EEN PARALLEL PERSPECTIEF

Hilde Coffé en Michel Tirions¹

*Les évidences des uns, sont rarement les évidences des autres.
(Roger Mehl)*

ABSTRACT - Immigration policy in Flanders and Wallonia, a parallel perspective. Immigration policy received a lot of attention over the past few years in Flanders. In this article we want to add a new dimension to the immigration debate by putting the issue in a comparative perspective with the Walloon immigration policy. The article consists of two main parts. In the first part, we give an introduction to the history of the Belgian migration policy and compare the Flemish and Walloon migration policies. Significant differences can be found between these two policies. Flemish policies are based on the concept of ethnical nationalism, while Walloon policies are based on territorial nationalism. In the second part, we focus on the main policy makers' attitudes towards immigration, namely those of the political parties and illustrate these with the recent debate on local voting right for immigrants. In correspondence with the different models used in the two regions with regard to the migration policy, the Flemish politicians linked the voting right to the concept of nationalism while the Walloon politicians choose to give the right to vote to all Walloon citizens.

Inleiding

Samen met de doorbraak van het Vlaams Blok gingen politici en experts in Vlaanderen op zoek naar een migrantenbeleid dat het samenleven tussen allochtonen en autochtonen zou bevorderen. Hierbij werd vaak naar onze noorderburen gekeken. Vandaag nog steeds worden ideeën inzake het migrantenbeleid vaak uit Nederland overgenomen. Ook in menig artikel rond het Vlaamse migrantenbeleid worden aspecten uit het Nederlandse beleid aangehaald. Minder aandacht ging er naar het beleid van onze Waalse onderburen. Dit hangt mogelijk gedeeltelijk samen met de vaststelling dat er aan Waalse zijde, ondanks de langere migratiegeschiedenis in die regio, minder aandacht is voor dit topic. Hier is het ontbreken van een succesvolle extreem-rechtse partij niet vreemd aan. Bovendien leeft bezuiden de taalgrens het beeld dat de Waal een tolerante burger is en dat de allochtonen goed zijn geïntegreerd in de Waalse maatschappij.

In dit artikel willen we een systematische vergelijking maken tussen het Vlaamse en het Waalse migrantenbeleid en een genuanceerde balans opmaken van de overeenkomsten en verschillen. Het actuele debat dat inzake het migrantenbeleid in Vlaanderen wordt gevoerd, heeft immers nood aan contrast.

¹ De auteurs zijn respectievelijk verbonden aan de VUB (Vakgroep Politieke Wetenschappen, aspirant FWO-Vlaanderen) en aan de Hogeschool Antwerpen (Opleiding Sociaal Werk).

De opbouw van dit artikel is eenvoudig en bestaat uit twee grote luiken. In een eerste deel geven we een beschrijving van het Vlaamse en Waalse migrantenbeleid. Nadat we een korte historische resumé geven van het migrantenbeleid in de Belgische context, verkennen we de achtergronden van het Vlaamse en Waalse beleid en plaatsen we die in een vergelijkend perspectief. Daarnaast presenteren we een conceptueel kader voor de beschouwing van het migrantenbeleid.

Het beleid dat in de beide gemeenschappen wordt gevoerd, alsook het federale luik van het migrantenbeleid, hangt vanzelfsprekend samen met het discours van de politieke partijen. In het tweede deel van dit artikel staan we daarom stil bij de houdingen van de partijen ten aanzien van migratie en illustreren we deze met een concrete casus. We gaan met name in op het gevoerde debat over het toekennen van gemeentelijk stemrecht aan allochtonen. Door de samenhang tussen de beleidskeuzes en de houdingen van de politici is het onderscheid tussen de twee delen van dit artikel niet steeds even scherp.

Alvorens van start te gaan, willen we nog wijzen op de gebruikte terminologie. De ideologisch geconnoteerde terminologie die in het beleidsdebat wordt gehanteerd, maakt het moeilijk om niet waardegeladen termen en begrippen te hanteren. Niet beschikkend over een alternatief vocabularium en ons hoedend voor nieuwspraak, opteren we ervoor om het beleid ten aanzien van allochtonen en nieuwkomers te vatten onder de wat ‘gedemodeerde’ maar waarschijnlijk meest neutrale term *migrantenbeleid*. We duiden met dit begrip op een al dan niet op zichzelf staand of uitgekristalliseerd beleid gericht op het bevorderen van kansen en samenleven van autochtone en allochtone inwoners.

1. HET VLAAMSE EN WAALSE MIGRANTENBELEID

1.1. *Een korte historiek*

Immigratie en de sociale gevolgen daarvan werden een belangrijk politiek thema op het einde van de jaren zestig. Het verval van de Fordistische welvaartstaat maakte dat het economische rendement van de arbeidsmigratie vanuit een utilitair perspectief verdween. Tot op dat moment vond immigratie haar legitimiteit in een economisch motief. Gastarbeid lenigde de specifieke nood van de Belgische economie aan laaggeschoolde arbeidskrachten. De morele dimensie van immigratie lag verrat in het win/win-(nuts)perspectief dat arbeidsmigranten en de ontvangende samenleving koesterden. Niet de samenleving ontving de immigranten, wel de arbeidsmarkt. In dit geïsoleerde perspectief was er per definitie nauwelijks aandacht voor elementen van sociale of culturele integratie van immigranten in de samenleving. Gastarbeid veronderstelde een tijdelijkheid. Die tijdelijkheid bestond in de ogen van de aankomers én van de ontvangende samenleving.

Het wegvallen van de economische motivering op het einde van de jaren zestig van de vorige eeuw ontnam echter de utilitaire legitimering van immigratie. Vanaf dat moment was immigratie niet langer een zaak van de arbeidsmarkt. Gastarbeid verdween en een

nieuwe vorm van immigratie - naast *asielmigratie* volgens de Conventie van Genève - diende zich aan: *volgmigratie*. Beide vormen van migratie zijn bij uitstek een zaak van de ontvangende samenleving en een nieuwe verantwoording drong zich op. Het toelaten van volg- en asielmigratie vond een motivering in een humanitair vertoog, een vertoog dat aansloot bij de tijdsgeest van de late jaren zestig en de vroege jaren zeventig van de vorige eeuw. In dit vertoog wordt gesteld dat immigranten die kiezen om in het land van aankomst een toekomst op te bouwen, het humanitaire recht hebben om dat te doen met hun familieleden.² In een breder maatschappelijk perspectief wordt de humanitaire grond voor immigratie echter sneller gecontesteerd dan het win/win-vertoog van de arbeidsmigratie bij economische hoogconjunctuur. Status en rechten van allochtonen – immigranten waarvan de migratie is voltooid – vormen de inzet van een maatschappelijk debat dat wordt gevoerd op basis van argumenten die appelleren aan humanitaire waarden van de ontvangende samenleving. (Blaise & Martens, 1992)

Wanneer na de arbeidsmigratiestop van 1974 de legitimering voor immigratie verschuift naar (contesteerbare) humanitaire gronden, ontstaat een maatschappelijk debat over de wenselijkheid van een migrantenbeleid. Onder invloed van deze evolutie werd er een politieke commissie gecreëerd die een code voor buitenlanders zou opstellen over hun rechten en status. De politieke twijfels waren echter zo groot dat wetten omtrent het verblijf van buitenlanders en het verbieden van racisme (de consolidering van het humanitair-ethische vertoog) pas vanaf 1980 werden toegepast. (Magnette, 2000) Het officiële discours dat door de conservatieve regeringspartijen tijdens de eerste helft van de jaren tachtig werd gehanteerd, stelde dat immigratie moest worden gestopt en dat de integratie van diegenen die in België verbleven en van plan waren om hier te blijven, dienden te worden gepromoot. Nadat de regering Martens VIII na de gemeenteraadsverkiezingen van oktober 1988 werd opgeschrikt door een groei van het Vlaams Blok, werd in maart 1989 een Koninklijk Commissaris voor het Migrantenbeleid benoemd, Paula D'Hondt. De regeringscommissaris zou zich ontfemen over het uitstipelen van een coherent migrantenbeleid. De Franstalige regeringspartijen waren echter geen grote voorstander van de benoeming omdat zij niet te kampen hadden met een groeiende antimigrantenpartij. De Vlaamse politici beschuldigden de regeringscommissaris ervan het migrantenprobleem te polariseren en zo in de kaart van het Vlaams Blok te spelen. (Bouveroux, 1996) Uiteindelijk leverde het Koninklijk Commissariaat voor het Migrantenbeleid (KCM) rapporten af die als basis moesten dienen voor een regeringsbeleid. Ze bevatten een reeks voorstellen om het samenleven van migranten en de autochtone bevolking te bevorderen. Het KCM werkte een op consensus gebaseerd concept voor het begrip *integratie* uit. Het begrip steunde op twee pijlers: *rechten* (de aanbodzijde van het beleid) met ondubbelzinnig respect voor de culturele diversiteit en *plichten* (de vraagzijde van het beleid) met als uitgangspunt het burgerdemocratisch gelijkheidsprincipe. Het was een integratievisie waarin het begrip *inpassing* centraal stond. Inpassing als tussenpositie op het continuüm tussen een assimilerende en een segregerende samenleving.

Het KCM zorgde voor de basisteksten van het migrantenbeleid in België. De nog steeds gangbare definities en grote beleidsopties zijn van de hand van het team van Paul

² De eerste motivatie voor het toelaten van de volgmigratie was economisch: men ging ervan uit dat gastarbeiders die hier voor een langere periode werkten beter zouden presteren wanneer hun familieleden eveneens naar België kwamen.

D'Hondt, en vrijwel alles wat er aan maatregelen is uitgevoerd in verband met allochtonen sedert 1889 is rechtstreeks of onrechtstreeks gebaseerd op de lijvige rapporten van het KCM. (Blommaert & Martens, 1999)

1.2. *Elke gemeenschap een eigen migrantenbeleid*

In de basis die het KCM voor het integratiebeleid in België legde, ontbreekt echter de omschrijving van een duidelijk eindpunt voor het integratieproces. (Blommaert & Verschueren, 1998) Het concept wordt nog vager omdat het connotaties van volksverbondenheid in zich draagt, een concept dat in beide regio's verschillend wordt ingevuld. Paula D'Hondt zag dit in, en omschreef de gevolgen hiervan: "*Elke autochtone culturele traditie, zowel de Vlaamse als de Waalse, zal voor een deel haar eigen cultureel integratieconcept moeten ontwikkelen, zonder afbreuk te doen aan de waarde van de tradities van de geboortegrond.*" (KCM, 1992)

Bovendien kregen de gemeenschappen een aanzienlijke autonomie met betrekking tot het migrantenvraagstuk, waardoor er van één migrantenbeleid in België geen sprake is.³ Grosso modo bleef enkel het beheer van immigratiestromen en de controle van vreemdelingen aan de grenzen onder de bevoegdheid van de federale staat. (Vandenbrande, 1997) Dit beperkte federale beleid rond immigratie en asiel is een compromis tussen Vlaamse en Franstalige doctrines, gebaseerd op de Europese consensus dat immigratie strikt moet worden gelimiteerd. Door de strikte toepassing van een immigratiestop (1974), door de beperking van de gezinshereniging⁴, door het promoten van een terugkeer- en spreidingsbeleid en door de versoepeling van de toekenning van de Belgische nationaliteit trachtte de nationale overheid de vreemdelingen die zich blijvend willen vestigen tot de volgende keuze te dwingen: assimilatie (verplichte aanpassing) of remigratie (het grondgebied verlaten). (Martens, 1985)

Naast het federale beleid is er dus een Vlaams, een Waals⁵ en een Brussels integratiebeleid dat wordt gefinancierd door federale fondsen, maar nauwelijks of niet wordt gecoördineerd. Tussen het Waalse en Vlaamse migrantenbeleid tekenen zich dan ook duidelijke verschillen. In wat volgt, vergelijken we het Waalse en het Vlaamse beleid. In Brussel is de *Vlaamse Gemeenschapscommissie* (VGC) verantwoordelijk voor het Vlaamse allochtonenbeleid. De *Commission Communautaire Française* (CoCof) heeft het Franstalige migrantenbeleid onder haar hoede. Aangezien de respec-

³ In eerste instantie waren de regio's verantwoordelijk voor de integratie en het onthaal van migranten. Later werd dit overgeheveld naar de gemeenschappen. Deze overheveling ging gepaard met de verandering van een economisch discours in een meer cultureel discours. (Blaise & Martens, 1992)

⁴ Het regelgevend kader op de volgmigratie (o.m. via de wet van 15 december 1980 betreffende de toegang tot het grondgebied, het verblijf, de vestiging en de verwijdering van vreemdelingen) is vrij strikt en limitatief en eerder beperkend te interpreteren dan uitnodigend. De recente discussie over volgmigratie in de media en in de politieke arena toont opnieuw aan dat het maatschappelijke en politieke debat over volgmigratie anno 2004 nog steeds gelegitimeerd wordt op moreel-humanitaire én dus contesteerbare gronden.

⁵ In het Franssprekende deel van het land had een transfer plaats van de bevoegdheden in migrantenkwesties van de gemeenschap naar het gewest. (Martiniello, 1994) De Franse Gemeenschap kan immers bevoegdheden overdragen aan het Waalse Gewest en de Franse Gemeenschapscommissie in Brussel. Deze bevoegdheidsoverdracht heeft tot gevolg dat het Waalse Gewest in sommige gevallen gemeenschapsbevoegdheden kan uitoefenen. (Vande Lanotte e.a., 2003)

tievelijke gemeenschappen hun beleid niet omvormen tot een gemeenschappelijk Brussels beleid, bestaat hét Brusselse migrantenbeleid niet.

1.2.1. *Het Vlaamse migrantenbeleid*

In Vlaanderen interfereren twee logica's in het migrantenbeleid. Enerzijds heeft de promotie van de Vlaamse identiteit door politieke leiders geleid tot een beleid van culturele integratie dat nauw aansluit bij wat in de literatuur bekend staat als het *Duitse etnische model*. Er werden op Vlaams niveau verschillende maatregelen genomen om buitenlanders Nederlands te (helpen) leren en hen in de natie te integreren door middel van de (natie)taal. Anderzijds staan Vlaamse politieke leiders open voor het beschermen van minderheden. Zo bestaan er initiatieven als onderwijs in eigen taal en cultuur (OETC) en intercultureel onderwijs (ICO) en is er onder meer subsidiëring van allochtone zelforganisaties om de identiteit van culturele minderheden te versterken en te promoten. (Vandenbrande, 1997) Deze zelforganisaties zijn duidelijk categoriale voorzieningen. Het bestaan van dergelijke voorzieningen sluit aan bij de invulling van het begrip *integratie* waar men langs Vlaamse kant aan vasthoudt, namelijk de invulling uit de *Angelsaksische traditie* waarin culturele gemeenschappen als dusdanig worden erkend en worden uitgenodigd om collectief hun plaats te vinden in de natie. Volgens deze benadering kunnen burgers hun groepsgebonden kenmerken in een geest van gelijkwaardigheid en onderlinge verdraagzaamheid tot uitdrukking brengen. Deze uitdrukking dient in zekere mate ook te worden gestimuleerd door de overheid. Binnen de grenzen aangegeven door het waardepatroon van het onthaalland, vormt de culturele heterogeniteit van de samenleving de basis van deze traditie. Men gaat ervan uit dat etnische identificatie en etnische groepsvorming de integratie van migranten in de westerse maatschappij versterken. Etnische diversiteit als gegeven, etnische minderheden als beleidsdoelgroepen en multiculturalisme als ideologie staan in dit model bijgevolg centraal.

1.2.2. *Het Waalse migrantenbeleid*

Zoals in de inleiding reeds gesteld, is er in Wallonië opvallend minder aandacht voor het migrantenbeleid. In haar tweede rapport (1990) gaf Koninklijk Commissaris Paula D'Hondt het advies aan het Brusselse en Waalse Gewest initiatieven te nemen, omdat aan Franstalige zijde weinig gebeurde in de strijd tegen kansarmoede. (D'Haese & Van Den Driessche, 1991) Niet opgeschrikt door extreem-rechts, kwam een algemeen kansarmoedebeleid in Wallonië later op gang dan in Vlaanderen. Bovendien leeft in Wallonië de idee dat de allochtoon goed is geïntegreerd en dat de Waal tolerant is, hoewel op basis van het verkiezingsonderzoek van 1999 werd vastgesteld dat de Waal door de band genomen minder tolerant is ten aanzien van allochtonen dan de Vlaming. (Coffé, 2004)

In vergelijking met de Vlaamse Gemeenschap, opteert het Waalse Gewest minder voor een categoriaal beleid dat zich specifiek richt tot de migranten. Langs Franstalige zijde werkt men steeds naar bredere, maatschappelijke groepen toe. Dit sluit aan bij de idee

dat men niet in categorieën of groepen denkt, maar werkt aan de ontplooiing van elk individu waarbij men elke vorm van individuele achterstand of achterstelling wil bestrijden.

De Waalse officiële doctrine ligt in de lijn van het *republikeinse model* of de *Latijnse traditie*. Deze traditie hecht belang aan de gelijkheid van alle mensen die wettelijk op het grondgebied verblijven en wordt vooral in de door Frankrijk beïnvloede landen als uitgangspunt gehanteerd. (Witte, 1993) Het is een burgerschapsmodel van staatsnationalisme waarin in eerste instantie territoriale criteria worden gehanteerd. Bijgevolg is het uitgangspunt bezuiden de taalgrens dat de Walen diegenen zijn die op het territorium leven.

Binnen de Latijnse traditie worden de idealen van de Franse Revolutie als uitgangspunt genomen en wordt er gestreefd naar een staat met gelijkwaardige burgers, ongeacht hun afkomst. Die gelijkheid laat niet toe dat in het openbaar enige vorm van ongelijkheid op basis van groepsgebonden kenmerken bestaat, laat staan zou worden gestimuleerd. (Vandenbrande, 1997) Een concept als *etnische minderheden* kan volgens deze visie niet in het publieke leven worden gehonoreerd. De Latijnse traditie sluit eerder aan bij de term *assimilatie*: men streeft naar de gelijkschakeling van individuen. Assimilatie verwijst direct naar het referentiekader van de westerse samenleving waarbij ervan wordt uitgegaan dat dit waardepatroon homogeen is en als dusdanig door de immigranten wordt geabsorbeerd. (Witte, 1993) Gehechtheid aan (een niet-nationale) traditie is binnen deze benadering een teken van onaangepastheid. Dit wil echter niet zeggen dat de migrant zijn culturele traditie dient op te geven, maar deze dient wel binnen de privé-sfeer te blijven. Een stimulans voor culturele verscheidenheid in het openbaar zal er vanuit deze benadering dan ook niet komen. De Waalse leiders stellen het evenwel niet zo scherp. In tegenstelling tot de Franse die uitgaan van het principe van gelijkheid tussen burgers, zijn zij bereid om discriminerende acties te voeren in het voordeel van immigranten, onder andere op het vlak van tewerkstelling en onderwijs.

1.2.3. *De regionale beleidsopties in een vergelijkend perspectief*

Wanneer we het migrantenbeleid in Vlaanderen en Wallonië in een vergelijkend perspectief plaatsen, zien we dus een contrast tussen het *etnische nationalisme* en het *territoriale nationalisme*. Op de noord-zuid-tegenstelling tussen etnisch nationalisme en staatsnationalisme valt echter heel wat af te dingen. (Phalet & Krekels, 1998) Aan beide zijden van de taalgrens gelooft men meer in een compromis dan in principiële orthodoxie. Bovendien biedt geen van beide modellen een pasklaar kader voor het samspel tussen subnationale en nationale affiliaties binnen een federale staatsvorm op regionale en linguïstische basis. Hoewel Wallonië wat terughoudender lijkt dan Vlaanderen en zich liever aan een algemeen migrantenbeleid houdt dat gericht is tegen sociale uitsluiting en achterstand op basis van territoriale criteria naar het Franse model, zijn noord-zuid-verschillen meer een kwestie van eigen accenten dan van ideologische tegenstellingen. Een mooi voorbeeld daarvan is het Waalse decreet van juli 1996 betreffende de integratie van vreemdelingen of van personen van buitenlandse herkomst dat haaks staat op het Franse integratiemodel en waarin precies de idee van een multiculturele samenleving wordt verdedigd. Ook in de beleidspraktijk is het onderscheid tussen

inclusieve en *categoriale* modellen vaak moeilijk te achterhalen. Zo wordt de aanwezigheid van migranten ook in Wallonië verrekend in de territoriale afbakening van prioritaire beleidszones. Overigens maakt het categoriale model in Vlaanderen geen formeel onderscheid tussen migranten naar etnische origine en worden organisaties en maatregelen voor migranten vaak verantwoord als overgangsfase naar meer volledige inpassing in deelname van migranten in de Belgische samenleving. Een gemeenschappelijk accent in noord en zuid is ten slotte de decentralisatie van beleidsinitiatieven naar lokale overheden, het accent op de lokale verankering van initiatieven in probleemwijken en op de ‘zachte aanpak’ van de problemen via sociale ondersteuning, persoonlijke vorming en begeleiding waar nodig.

Toch treden de verschillen tussen de Vlaamse en de Waalse regio soms duidelijk naar voren. De Waalse doctrine benadrukt sterk het concept van individuele integratie door sociaal en politiek burgerschap. We illustreren deze uitspraak met vier korte vergelijkingen waaruit een verschillende benadering van het migrantenissue blijkt. Het betreft zowel concrete beleidsverschillen als meer algemene verschillen inzake beleidsbenadering.

I.

Een eerste verschilpunt vinden we in het debat omtrent nationaliteit en politieke rechten van migranten. Terwijl Vlaamse vertegenwoordigers integratie in eerste instantie verdedigen door nationaliteit - stemrecht vloeit voort uit nationaliteit -, staan de Franstalige vertegenwoordigers achter de idee om politieke rechten toe te kennen aan buitenlanders. Verder in dit artikel, bij de omschrijving van de houdingen van de politieke partijen, bekijken we het debat over het migrantenstemrecht ten gronde.

II.

Een tweede verschilpunt is de *katholieke traditie* in het welzijnswerk aan Vlaamse zijde en de eerder *socialistische benadering* aan Franstalige zijde. Deze posities spelen een rol in de verschillende opzet van het migrantenbeleid aan beide zijden van de taalgrens. Die verschillende benadering stemt overeen met het onderscheid tussen *klasse* en *kleur*. Binnen de Vlaamse context vinden we dit ook terug in de standpunten van de twee grootste vakbonden. Terwijl de Vlaamse socialistische vakbond ABVV zich bij het begin van de jaren negentig de vraag stelde rond het benadrukken van kleur dan wel klasse, leefde binnen de christelijke vakbond ACV sterker de culturalistische visie en legde men de focus op de kleur. (Detant, 2003) Reeds in 1947 richtte het ACV een dienst ‘Migrerende werknemers’ op die aandacht had voor de specificiteit van het migrant-zijn.⁶ Binnen het ABVV krijgt dit minder aandacht en wordt er geen onderscheid gemaakt binnen de groep arbeiders. Bij de socialistische vakbond staat vooral de breuk tussen de arbeiders en het patronaat centraal. Wel werd in het begin van de jaren negentig de dienst Welcome opgericht. Deze is echter veeleer gericht op de strijd tegen racisme dan op de specificiteit van de allochtone arbeider.

Wallonië heeft vandaag, in tegenstelling tot Vlaanderen, een levendige herinnering bewaard aan de arbeidersstrijd. Tegelijk heeft de Waalse regio een langere geschiedenis van immigratie en assimilatie. (Martiniello, 1994) Deze subjectieve geschiedenis van assimilatie en de aanwezigheid van een socialistische retoriek verklaren de geringe

⁶ In 1994 werd de werking van de dienst stopgezet.

belangstelling voor de culturele en etnische dimensies van immigratie en racisme. De nadruk in het beleid wordt meer gelegd op de sociale problemen dan op de problemen van herkomst en het debat wordt hoofdzakelijk gevoerd rond noties van sociale en economische uitsluiting en de noodzaak om het staatsburgerschap te hervormen of een nieuwe inhoud te geven. In feite wordt ervan uitgegaan dat, indien het gewest slaagt in zijn strijd tegen de economische marginalisering en het algemene proces van sociale uitsluiting, alle inwoners van Wallonië van de resultaten zullen genieten. Om die reden wordt het migrantenbeleid ingebed in een breder sociaal beleid dat erop gericht is een soort evenwicht te herstellen in aangelegenheden die verband houden met werkverschaffing, behuizing en gezondheidszorg.

In Vlaanderen is de culturele oriëntatie meer uitgesproken. Voor die culturele invalshoek in het migrantendiscours is naast de katholieke traditie ook het Vlaams-nationalisme mede verantwoordelijk. In de vertogen van de Vlaamse Beweging werd de culturele identiteit en de nood aan culturele homogeniteit sterk benadrukt. (Blommaert & Verschueren, 1998)

III.

De verschillen tussen de Vlaamse en de Waalse dominante opties inzake etnische en migrantenproblemen werden ook zichtbaar in het debat over de oprichting begin jaren negentig van een nieuwe instelling die het Koninklijk Commissariaat voor het Migrantenbeleid zou vervangen. De toonaangevende Vlaamse politieke actoren verdedigden de idee van een Centrum voor Etnische Gelijkheid, terwijl de coryfeeën uit de Waalse politiek argumenten aanreikten voor een centrum dat zich zou ontfemen over de sociale uitsluiting in het algemeen. Uiteindelijk werd bij wijze van compromis in 1993 het Centrum voor Gelijkheid van Kansen en Racismebestrijding opgericht.

IV.

In de Vlaamse beleidsmaatregelen wordt - in overeenstemming met het concept van het etnische nationalisme - sterk de nadruk gelegd op de kennis van het Nederlands. (Bulcaen & Jaspers, 1999) Zo legde de Vlaamse regering in het *inburgeringsbeleid* voor nieuwkomers de nadruk op de kennis van het Nederlands. Een verplichte taal cursus Nederlands maakt deel uit van het primaire traject van het inburgeringsprogramma. Dit hangt samen met het nationalisme dat in Vlaanderen leeft en waarin naties worden verbonden door een taal die historisch bij een grondgebied hoort. Die nationale taal moet door alle burgers worden gesproken opdat ze zoveel mogelijk deel zouden uitmaken van dezelfde collectiviteit of identiteitsgroep. Dit zorgt voor wat Blommaert en Verschueren (1992) het *homogeneïsme* hebben genoemd: de tendens om natie, staat, taal en cultuur zoveel mogelijk met elkaar te doen samenvallen, en de tendens om de elementen die daar niet in passen (i.c. de anderstaligen) als afwijkend en abnormaal te beschouwen.

Overigens is het begrip *inburgering* dat vandaag in Vlaanderen wordt gehanteerd een Vlaams fenomeen dat in Wallonië niet aan bod komt. Het begrip werd in politiek Vlaanderen in eerste instantie gebruikt door de VLD. Het sijpelde, in navolging van de populariteit van het begrip in Nederland, door in de Vlaamse media. (Blommaert & Verschueren, 1998) De Vlaamse regering die in 1999 aantrad, gaf de aanzet tot een beleidsgerichte invulling van het begrip.

1.3. Een conceptueel kader voor de beschouwing van beleid en diversiteit

In een poging om de aangehaalde verschillen tussen het Vlaamse en Waalse migrantenbeleid te voorzien van een denkkader, verkennen we de thematiek aan de hand van het model dat Pinxten (2001) uitwerkt in zijn publicatie *Onderzoek naar de finaliteit van het Vlaamse inburgeringsbeleid*. In dit model schuift hij drie conceptuele kaders voor integratie en inburgering naar voren:

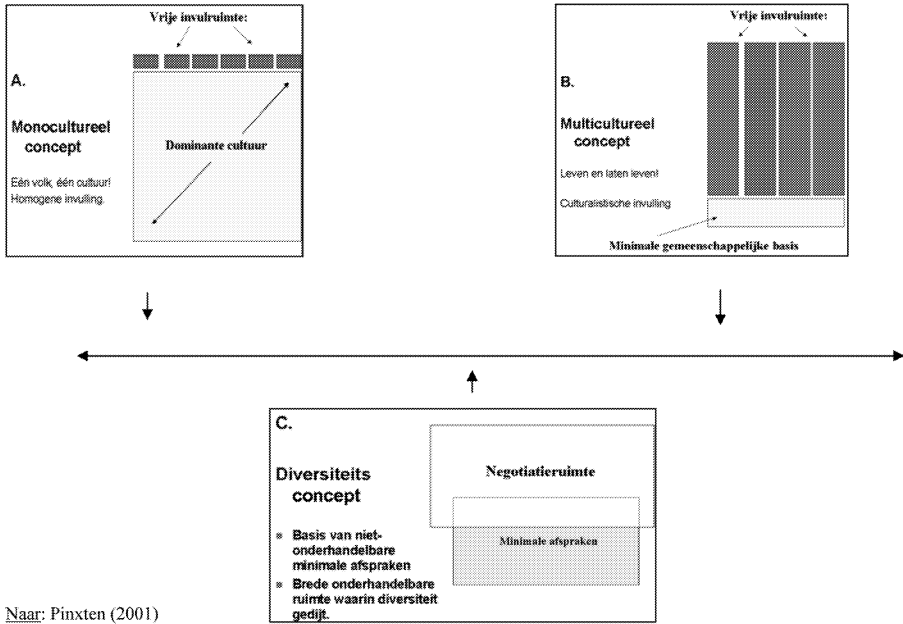
- Het *monoculturele concept*, gebaseerd op de idee van ‘één volk, één cultuur’;
- Het *multiculturele concept*, gebaseerd op de idee van ‘leven en laten leven’;
- Het te prefereren *diversiteitsconcept*, gebaseerd op de idee van een maatschappelijke basis van niet onderhandelbare gemeenschappelijke afspraken die de samenleving schragen en een brede onderhandelbare ruimte waarbinnen diversiteit vorm krijgt en gedijt.

Het *monoculturele concept*, zo stelt Pinxten (2001), voert naar een homogene cultuur waarin nauwelijks ruimte is voor culturele variatie. In een monoculturele omgeving is de dominante cultuur omnipresent en wordt wat afwijkt gesanctioneerd. Enkel in de particuliere levenssfeer is er enige ruimte voor diversiteit. In dit model past de idee van ‘aanpassen of vertrekken’, die vanuit extreem-rechtste hoek wordt gepropageerd. Het model leidt tot uitsluiting en segregatie en is moreel onwenselijk in het licht van de vigerende waarden van onze samenleving.

Het *multiculturele concept* leidt tot een uitermate culturalistische invulling van het diversiteitsbegrip. Iedere etnisch-culturele groep in de samenleving kan zich baseren op het primaat van de beleving van de eigen cultuur om vorm te geven aan een eigen ‘subsamenleving’. In dit concept is er nauwelijks ruimte voor gemeenschappelijkheid, laat staan voor een gezamenlijke maatschappelijke basis van rechten en plichten, geldend voor iedereen die deel uitmaakt van de samenleving. Dit model is in essentie een *LAT-constructie*: Living Apart Together. (Tirions, 2002) Culturen en etnische groepen leven naast elkaar, geven elk vorm aan de eigen culturele zuil en investeren niet in een gemeenschappelijke basis voor de samenleving. Deze benadering laat nauwelijks grondstof voor sociale cohesie over de cultuurgroepen heen. Pinxten (2003) verwijst naar de progressieve krachten in de samenleving die dit multiculturele concept gedurende jaren naar voren hebben geschoven als alternatief voor het extreem-rechtse homogeniserings- en assimilatiegedenken. Ook dit concept leidt – zij het via een andere weg - evenwel tot sociale en maatschappelijke segregatie. Op basis van de vigerende waarden in onze samenleving is ook dit model dus moreel onwenselijk.

Het is duidelijk dat vooral Vlaanderen de voorbije decennia heeft geworsteld met de twee modellen die – in hun uiterste vorm – segregatie promoten. Als houvast en alternatief schuift Pinxten (2001) het *diversiteitsconcept* naar voren. Volgens dit model organiseert een samenleving zich op basis van een aantal gemeenschappelijk onderhandelde en bewaakte basisprincipes, -rechten en -plichten en geeft zij daarnaast ruimte aan het beleven van diversiteit op vlak van etnische herkomst en cultuur, maar evengoed op vlak van religie, gender, klasse, etc... Essentieel is een solidaire basis met gemeenschappelijke basisafspraken, onderschreven door alle betrokken actoren in de

samenleving. Wie deel wil hebben aan de samenleving, onderschrijft en respecteert die basisafspraken⁷. Grosso modo maken sociale, politieke en burgerrechten samen met de universele mensenrechten deel uit van deze basisafspraken. Geënt op die vaste afspraken kan diversiteit vorm krijgen op basis van onderhandeling. Deze *negotiatieruimte* kan individueel en in groepsverband worden ingevuld in onderhandeling met de maatschappelijke omgeving. De manier waarop die onderhandeling verloopt, maakt deel uit van de minimale afspraken (zie figuur 1).

Naar: Pinxten (2001)

Figuur 1:
Concepten van etnisch-culturele diversiteit op niveau van de samenleving

Het grootste deel van de basisafspraken is gebaseerd op het *gemeenschappelijke deel* van de verschillende subculturen en verwacht wordt dan ook dat de basisafspraken zich spontaan vormen. De *negotiatieruimte* is een lerende interactieruimte. Die ruimte staat voor een maatschappelijke context die Bourdieu (1989) het *sociale veld* noemt. Op dit veld zijn verschillende actoren aanwezig die met elkaar in onderhandeling gaan en de dynamiek en evolutie van het veld bepalen. De minimale basisafspraken garanderen dat in deze lerende ruimte iedereen over een aantal basisrechten beschikt. Op macroniveau

⁷ Het betreft een niet-negotieerbare ruimte, waarbij niet wordt uitgegaan van de ‘gemene deler’ tussen de verschillende groepen en gemeenschappen in de samenleving, maar van voor de samenleving onbetwistbare fundamentele waarden, rechten en vrijheden. Het zijn elementen waarover niet wordt onderhandeld en die stevig verankerd zitten in de maatschappij. Het wijzigen van deze ‘basisafspraken’ spreekt niet voor zich (denk bijvoorbeeld aan de nodige tweederdemeerderheid voor een grondwetwijziging).

– en dat is het niveau van onze discussie - betekent het dat er een basisinteresse is voor de heterogeniteit en diversiteit van culturele actoren en dat er wordt gestreefd naar betrokkenheid. Dit komt overeen met wat in het integratieconcept van het KCM omschreven wordt als “*de bevordering van de structurele betrokkenheid van de minderheden bij de activiteiten en de doelstellingen van de overheid*”. (KCM, 1989)

We merken op dat dit model niet opnieuw een illusie van vreugdevol samenleven wil promoten. De negotiatieruimte is bij uitstek de plaats waar conflict kan ontstaan. Ook de definitie en afbakening van de minimale gemeenschappelijke basis, waarin machtsfactoren een determinerende rol spelen, kan het voorwerp zijn van conflicten. Het diversiteitsmodel is bijgevolg geen paradijselijk harmoniemodel.

Bovenstaand denkkader biedt een houvast in de discussie over migratie die we vandaag voeren. In dit artikel verkiezen wij het kader van Pinxten (2001) boven dat van onder andere Kymlicka (1995 en 2001) en Cliteur (2002). Meer dan het liberale model van Kymlicka (1995 en 2001) of het conservatieve model van Cliteur (2002) geeft het model van Pinxten (2001) een opening tot invulling en discussie met betrekking tot het migratiethema.

2. HOUDINGSASPECTEN VAN POLITIEKE PARTIJEN

Terwijl we ons in het eerste deel voornamelijk hebben gericht op het migrantenbeleid, nemen we in dit tweede deel de houding van de politieke partijen inzake het migrantenthema onder de loep. Ook hieromtrent zijn er regionale verschilpunten. Dit is uiteraard niet vreemd, aangezien deze standpunten rechtstreeks het democratische proces van de federale en regionale beleidsvorming en –voering aansturen.

Een eerste belangrijke vaststelling inzake de houding van de partijen omtrent migratie komt van Nuytemans (2002). Hij stelt in zijn eindverhandeling vast dat in Wallonië migratie minder als een probleem wordt beschouwd dan in Vlaanderen. Zo staat het migrantenthema in Wallonië minder centraal tijdens verkiezingscampagnes en was het op electoraal vlak nooit een prioriteit. Onder meer het asielprobleem leeft minder bezuiden de taalgrens.

In Vlaanderen gingen de partijen de voorbije jaren steeds meer aandacht besteden aan extreem-rechtse thema's als migratie, veiligheid en criminaliteit. Van Aelst en Walgrave (2003) concluderen dat in de partijprogramma's naar aanleiding van de federale stembusgang in 2003 de Vlaamse partijen opmerkelijk meer aandacht gaven aan de Blok-thema's dan in hun vorige programma's.

Lubbers (2001) operationaliseert op basis van een expertonderzoek verschillende maten voor de houding van de partijen omtrent migratie en het migrantenbeleid. Hij komt tot de vaststelling dat terwijl de Franstalige partijen tussen 1990 en 2000 minder streng werden ten aanzien van immigratie, zowat alle Nederlandstalige partijen een strengere houding gingen aannemen. De houding van de voormalige socialistische partij SP met betrekking tot het gemeentelijk migrantenstemrecht illustreert de evolutie tijdens de jaren negentig in Vlaanderen. Terwijl de socialist Sleenckx in 1984 het vreemdelingenkiesrecht nog ter sprake bracht, nam de SP op haar congres in 1987 bij monde van

voorzitter Karel Van Miert afstand van de eis tot toekenning van kiesrecht voor alle in België wonende niet-Belgen. (Jacobs, 1998) Na initieel verzet nam links dus een stapje terug in de verdediging van rechten van migranten en verschoof het daarmee het palet van politieke opinies over vreemdelingen naar de restrictieve hoek. Dit alles allicht mede onder invloed van een interne bevraging. (Maddens & Fiers, 1998) Later paste de partij haar standpunt opnieuw aan. Zo stelde SP-voorzitter Louis Tobback zich in 1997 namens zijn partij in principe positief op tegenover het idee van kiesrecht voor vreemdelingen. Deze verklaring gebeurde in de periode dat de uitvaartplechtigheid van het vermiste en vermoorde Marokkaanse meisje Loubna Benaïssa plaatsvond. Die gebeurtenis werd door de media en verscheidene politici beschouwd als een gegeven dat de verschillende bevolkingsgroepen in het land dichter bij elkaar had gebracht en de gelegenheid bood om het debat rond het gemeentelijk kiesrecht voor migranten opnieuw op tafel te leggen. Dit debat was de jaren voordien angstvallig vermeden, in het bijzonder vanwege de electorale doorbraak van extreem-rechts. Het intense medeleven dat aanwezig leek bij de begrafenis van Loubna Benaïssa kon echter geen doorbraak in het dossier van de stemrechtverruiming forceren.

Naast een maat voor de strengheid inzake migratiestandpunten van de verschillende partijen afzonderlijk, berekent Lubbers (2001) een soortgelijke maat voor de verschillende partijpolitieke systemen waarbij de grotere partijen een relatief grotere impact krijgen. Ook op deze maat scoort Vlaanderen hoger dan Wallonië. Dat Vlaanderen, ook in vergelijking met andere Europese landen, tijdens de jaren negentig hoog scoort, schrijft Lubbers toe aan de strenge houding van de sociaal-democratische partij. In 1991 viel toenmalig minister van Binnenlandse Zaken Louis Tobback met zijn zogenaamde ‘nieuwe flinkheid’ scherp uit naar de verdeling van asielzoekers over de verschillende gemeenten van het land. Tobback noemde dit spreidingsbeleid ‘nefast’ en zei dat met de spreiding van de politieke vluchtelingen ook xenofobie en racisme zou worden verspreid. Het Vlaams Blok zag hiermee in Tobback een ‘objectieve bondgenoot’. (Deweerd & Falter, 1992) In 1996 moest Vande Lanotte zijn teksten over de aanscherping van het asielbeleid aanpassen onder druk van extern protest en protest vanuit de meerderheidsfracties. (Deweerd, 1997)

Een laatste maat die Lubbers (2001) operationaliseert is een schaal om de politieke ruimte voor extreem-rechts te meten met betrekking tot het migrantenthema. Hiervoor berekent hij de afstand tussen de niet-extremistische partij die de strengste standpunten inneemt over het migrantenbeleid en de extreem-rechtse partij. Wat België betreft acht hij deze ruimte groter in Wallonië dan in Vlaanderen. De afstand tussen de liberalen (de partij die in beide landsdelen de strengste houding aanneemt rond het migrantenthema) en extreem-rechts is met andere woorden groter in Wallonië dan in Vlaanderen.

De verschillende houding van de Franstalige en Nederlandstalige partijen kan worden geïllustreerd aan de hand van de discussie over het *gemeentelijk migrantenstemrecht*. De strijd om het verlenen van gemeentelijk stemrecht aan niet-ingezetenen van de Europese Unie is recentelijk beslecht. Begin 2004 werd het gemeentelijk migrantenstemrecht in het federale parlement goedgekeurd met een wisselmeerderheid. De lijdensweg die het oorspronkelijke wetsvoorstel moest afleggen en de politieke commotie die er vooral in Vlaanderen mee gepaard ging, is tekenend voor de ambivalente houding van politiek Vlaanderen ten aanzien van het verlenen van stemrecht voor allochtonen. En

hoewel beslecht in een wettelijk kader blijft het migrantenstemrecht een sterk gecon-
testeerd onderwerp in Vlaanderen.

Langs Franstalige zijde stonden de partijen steeds positief tegenover stemrecht voor migranten. In 1998 verklaarde Robert Collignon, de voormalige socialistische minister-president van het Waalse Gewest, dat het tijdstip aangebroken was dat de Walen aantoonen ‘gastvrijer en toleranter’ te zijn dan de Vlamingen. Collignon bepleitte een federalisering van de kieswetgeving om zo op eigen Waals houtje op het lokaal en het deelstaatsniveau kiesrecht aan alle niet-Belgen toe te kunnen kennen. (Jacobs, 1998) Naar aanleiding van de Fêtes de Wallonië in september 2003 herhaalde Jean-Claude Van Cauwenberghe (PS), huidig minister-president van de het Waalse Gewest, het voorstel om migranten stemrecht te geven, en dit niet enkel bij de gemeenteraadsverkiezingen, maar ook bij gewestverkiezingen.

Een schipperende en afwachtende houding was de voorbije jaren daarentegen tekenend voor de Nederlandstalige partijen. De houding van de socialistische partij bespraken we reeds hierboven. In het standpunt van de liberale regeringspartij zien we hoe zij hun handelen afwegen tegen de vraag of dit al dan niet koren op de molen van het Vlaams Blok zal zijn, dat voortdurend over de schouders meekijkt. Zo gebeurde het afwijzen van het migrantenstemrecht bij de VLD niet omdat het strijdig is met welk democratisch principe ook, maar wel omdat ‘de burger er tegen zou zijn’ en hij van de weermomstuit voor foute partijen zou stemmen. In het begrippenkader van Widfeldt (2001) verwijst dit naar een reactie van *algemene aanpassing*. Deze term wordt gebruikt wanneer partijen (zwijgend) instemmen met de publieke opinie door sommige vragen uit het discours van extreem-rechts te beantwoorden. Karel De Gucht, voormalig voorzitter van de VLD, beweerde dat hij persoonlijk voor stemrecht was, maar dat zijn partij niet anders kon dan tegen stemmen. In een later stadium herzag hij evenwel zijn persoonlijke mening en ging hij in de Kamer de strijd aan tegen het voorliggende wetsvoorstel. Het kostte hem zijn voorzitterschap.

Ook in het begin van de jaren negentig werd bij de keuze voor beleidsopties verwezen naar de angst dat bepaalde standpunten het electorale succes van het Blok zouden voden. Zo schreef de toenmalige minister van Binnenlandse Zaken Louis Tobback (SP) de toekenning van lokaal kiesrecht aan vreemdelingen in Nederland toe aan het feit dat “*de grote politieke partijen er in staat waren in alle stilte, zonder onderling opbod en zonder flauwekul die materie te regelen*”. (Jacobs, 1998) De vrees voor politiek opbod en electorale consequenties vormden een voldoende reden om het kiesrecht voor vreemdelingen niet op te nemen in het migrantenbeleid dat de toenmalige coalitiepartners uitstippelden. Bovendien is er in dit debat bij de Vlaamse partijen steeds de vrees dat de allochtonen overwegend voor Franstalige lijsten zouden stemmen, waardoor de positie van de Vlamingen in Brussel en in de Vlaamse Rand rond Brussel verder zou verzwakken. Ook het Vlaams Blok erkent zijn invloed in het debat. Zo merkte Filip Dewinter in 1992 het volgende op: “*Ik rond af met de conclusie dat uiteindelijk alleen de electorale druk van het Vlaams Blok ervoor heeft gezorgd dat alle partijen, met uitzondering van Agalev, [...] bakzeil hebben gehaald en ingrijpend hun standpunt hebben gewijzigd. Wij zullen ervoor zorgen dat dit in de toekomst zo blijft, door de electorale druk zo hoog mogelijk te houden.*” (Jacobs, 1998)

De recente commotie over het migrantenstemrecht is een illustratie van het mechanisme dat de Vlaamse politieke partijen typeert: het promoten van etnisch-culturele diversiteit

maar tegelijkertijd kampen met het toekennen van (politieke) basisrechten. Vanuit het eenvoudig te hanteren *diversiteitsconcept* van Pinxten (2001) is het verlenen van stemrecht aan allochtonen het onderwerp van onderhandeling. Terwijl politieke rechten – in casu stemrecht op lokaal niveau – gelden voor iedereen met de nationaliteitsstatus is de vraag om dit recht los te koppelen van de nationaliteitsstatus het voorwerp van onderhandeling.

Teruggrijpend naar de modellen die in Vlaanderen en Wallonië worden gehanteerd met betrekking tot het migrantenbeleid zoals beschreven in het eerste deel van dit artikel, lijkt de loskoppeling van stemrecht van de nationaliteitsstatus eenvoudiger in de Waalse situatie dan in de Vlaamse. In de Waalse context, waarin wordt uitgegaan van het *Latijnse model* dat territoriale criteria hanteert, is de afweging eenvoudig: wie op Waalse bodem leeft, is Belg (Waal) en heeft recht op politieke participatie. Er is geen deling naar etnische afkomst; die heeft in deze geen relevantie. Het *etnische model* dat in Vlaanderen wordt toegepast, laat meer etnisch-culturele variatie toe. Het is niet voldoende in België (Vlaanderen) te leven, men dient ook deel uit te maken van de ‘ingroup’, te behoren tot ‘het volk’. Tijdens de voorbije debatten hebben Nederlandstalige politici dan ook gepleit voor het koppelen van stemrecht aan de nationaliteit. Gelieerd aan de etnische ‘wij-zij’ discussie, was de discussie over stemrecht dus veel complexer voor de Vlaamse dan voor de Waalse politici.

In een quasi-reflex om zich te profileren ten aanzien van de ideologie die het Vlaams Blok propageert, werd in het debat over het migrantenstemrecht bovendien de vraag genegeerd die Pinxten (2001) centraal stelt: naar welk concept wil Vlaanderen evolueren: het monocultureel, multicultureel of diversiteitsconcept? Door de commotie in het debat is men er niet in geslaagd om dit belangrijke element van keuze naar voren te schuiven. Op Vlaams niveau is men er niet in geslaagd een consensus te vinden om de politieke rechten los te koppelen van de etnisch-culturele dimensie en op die manier te verankeren in de *gedeelde ruimte* van de samenleving. Vlaanderen kiest dan wel voor diversiteit, maar investeert daarbij slechts minimaal in het gemeenschappelijke kader van gedeelde basisrechten en -plichten, nochtans één van de pijlers van het Belgische en Vlaamse migrantenbeleid. De vraag waarop diversiteit en solidariteit moet worden gestoeld, blijft in deze onbeantwoord.

3. BESLUIT

We hebben in dit artikel getracht verschillen en overeenkomsten tussen Vlaanderen en Wallonië inzake het migrantenbeleid in kaart te brengen. Beide gemeenschappen baseren zich voor hun beleid op duidelijk verschillende noties inzake volk en natie, in de literatuur aangeduid als het Duitse *etnische model* en het Latijnse *assimilatiemodel*. Beide grijpen terug naar het specifieke historische kader van de regio's. Qua beleidsuitvoering zien we in Vlaanderen een categoriaal integratiebeleid en in Wallonië het per definitie ontbreken van een uitgekristalliseerd beleidskader. Het Waalse beleid richt zich eerder op inclusie gebaseerd op overeenkomsten, het Vlaamse veeleer op integratie op basis van cultuurverschillen. Terwijl Vlaanderen de beleidsvoering ent op de notie van een minderhedenbeleid, grijpt Wallonië terug naar een beleidsvoering gebaseerd op de notie van territoriaal burgerschap, ingebed in een breder sociaal beleidskader.

Wanneer de houdingen ten aanzien van het migrantenbeleid in Vlaanderen en Wallonië zich verder ontwikkelen binnen de bestaande sporen –en dit valt te verwachten– wordt afstemming van het beleid op het niveau van de gemeenschappen alsmoer moeilijker. Zoals aangeduid met het *diversiteitsconcept* van Pinxten (2001) hangt veel af van de wil om te kiezen voor een samenleving met een verankerde diversiteit. Blijft Vlaanderen gevangen in het dilemma tussen multicultuur en homogene cultuur of wordt er gekozen voor een gemeenschappelijke basis, ingevuld door voornamelijk politieke, sociale en burgerlijke rechten en plichten los van etnisch-culturele origine?

In Wallonië lijkt de keuze evidentier. Aangezien het beleid in Wallonië vertrekt vanuit het *Latijnse model* met het territorium als basis, kan men verwachten dat men bezuiden de taalgrens eerder gewonnen is voor een in de betekenis van Pinxten (2001) grote gemeenschappelijke basis, met basisrechten zonder onderscheid. Vertrekkend vanuit het Latijnse assimilatiemodel is de etnisch-culturele factor minder relevant. Het ‘eigen volk’ en de cultuur van het eigen volk is een quasi territoriaal gegeven en solidariteit krijgt vorm via onder meer sociaal-economische issues in een grote verankerde gemeenschappelijke basis. In Wallonië lijkt het gemakkelijker om de stap naar volwaardig burgerschap te zetten. Wie in Wallonië leeft, is Waal. Basisrechten voor allochtonen zijn dan louter gebaseerd op het gegeven dat zij leven en werken in Wallonië.

In Vlaanderen, waar veeleer wordt gekeken vanuit een etnisch perspectief, is het moeilijker om tot volwaardig burgerschap te komen voor allochtonen en nieuwkomers. Immers, wie in Vlaanderen leeft, wordt daarom nog niet als Vlaams burger beschouwd. Voor Vlaanderen blijft de etnische factor belangrijk en net die etnisch-culturele dimensie is het referentiekader voor het *wij-zij perspectief*.

LITERATUUR

- Blaise, P. & Martens, A. (1992). *Des immigrés à intégrer. Choix politiques et modalités institutionnelles*. Courrier Hebdomadaire, n° 1358-1359. Brussel: Centre de recherche et d’information socio-politiques.
- Blommaert, J. & Verschuere, J. (1992). *Het Belgisch migrantendebat. De pragmatiek van de abnormalisering*. Antwerpen: International Pragmatics Association.
- Blommaert, J. & Verschuere, J. (1998). *Debating diversity. Analysing the discourse of tolerance*. Londen/New York: Routledge.
- Blommaert, J. & Martens, A. (1999) *Van Blok tot bouwsteen. Een visie voor een lokaal migrantenbeleid*. Leuven: EPO.
- Bourdieu, P. (1989). *Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip*. Amsterdam: Van Gennep.
- Bouveroux, J. (1996). *Van zwarte zondag tot zwarte zondag. Vijf jaar vernieuwen in de Wetstraat. Belgische politiek in Europees perspectief*. Antwerpen: Icarus.

- Bulcaen, C. & Jaspers, J. (1999). NT2 voor anderstalige volwassenen – moeten/mogen/kunnen? In: Giebens, H. (red.), *Aardig taalvaardig, zalig meertalig: een talenboek* (pp. 84-88). Antwerpen: Karel de Grote-Hogeschool.
- Cliteur, P. (2002). *Moderne Papoea's. Dilemma's van een multiculturele samenleving*. Amsterdam-Antwerpen: De Arbeiderspers.
- Coffé, H. (2004). *Groot in Vlaanderen, klein(er) in Wallonië. Een analyse van het electorale succes van de extreem-rechtse partijen*. [Onuitgegeven proefschrift. Brussel: Vrije Universiteit Brussel].
- Detant, A. (2003). *Nationals and 'others' in the quest for solidarity? Belgian trade unions' attitudes towards the immigrant issue*. [Paper gepresenteerd op de conferentie Communities: an international and interdisciplinary conference on theoretical and practical, cultural and social aspects of the communal, Leeds, 18 tot 20 September 2003]
- Deweerd, M. & Falter, R. (1992). Overzicht van het Belgische politiek gebeuren in 1991. *Res Publica Politiek Jaarboek 1991*, 34, 287-346.
- Deweerd, M. (1997). Overzicht van het Belgische politiek gebeuren in 1996. *Res Publica Politiek Jaarboek 1996*, 33, 468-521.
- D'Haese, R. & Van Den Driessche, P. (1991). Overzicht van het Belgische politiek gebeuren in 1990. *Res Publica Politiek Jaarboek 1990*, 39, 374-395.
- Jacobs, D. (1998). *Nieuwkomers in de politiek. Het parlementaire debat omtrent kiesrecht voor vreemdelingen in Nederland en België 1970-1997*. Gent: Academia Press.
- Koninklijk Commissariaat voor het Migrantenbeleid (1989). *Integratie(beleid): een werk van lange adem*. Brussel: Inbel.
- Koninklijk Commissariaat voor het Migrantenbeleid (1990). *Voor een harmonieuze samenleving*. Brussel: Inbel.
- Koninklijk Commissariaat voor het Migrantenbeleid (1992). *Culturele verscheidenheid als wederzijdse verrijking: een verenigingsleven van en met migranten, door de overheid gesteund*. Brussel: Inbel.
- Kymlicka, W. (1995). *Multicultural Citizenship*. New York: Oxford University Press.
- Kymlicka, W. (2001). *Politics in the Vernacular: Nationalism, multiculturalism and citizenship*. New York: Oxford University Press.
- Lubbers, M. (2001). *Exclusionistic electorates: extreme right-wing voting in Western Europe*. Amsterdam: Thela Thesis.
- Maddens, B. & Fiers, S. (1998). Les partis flamands face au poids du Vlaams Blok. In: Delwit, P., De Waele, J.M. & Rea, A. (red.), *L'extrême droite en France et en Belgique* (pp. 247-265). Brussel: Editions Complexe.
- Magnette, P. (2000). *Racism and the Belgian state*. Les cahiers du Cevipol 2000/1. Brussel: Centre d'étude de la vie politique.

- Martens, A. (1985). Het na-oorlogse immigratiebeleid. In: Martens, A. & Moulaert, F. (red.), *Buitenlandse minderheden in Vlaanderen-België. Wetenschappelijke inzichten en overheidsbeleid* (pp. 169-181). Antwerpen/Amsterdam: Uitgeverij De Nederlandsche Boekhandel.
- Martiniello, M. (1994). De communautaire kwestie en het migrantenvraagstuk in België. In: Detrez, R. & Blommaert, J. (red.), *Nationalisme. Kritische opstellen* (pp. 172-182). Berchem: Epo.
- Nuytemans, M. (2002). *Het vertrouwen in de regering. Verklaringen voor het verschil in vertrouwen tussen de regeringen Dehaene I en Verhofstadt I*. [Onuitgegeven eindverhandeling. Antwerpen: Universiteit Antwerpen].
- Phalet, K & Krekels B. (1998). Immigratie en integratie. In: Swyngedouw M & Martiniello M (red) *Belgische toestanden, De lotgevallen van een kleine biculturele Europese democratie*. (p.151-165). Antwerpen/Amsterdam: Icarus/Anthos.
- Pinxten, R. (red.) (2001). *Onderzoek naar de finaliteit van het Vlaamse inburgeringsbeleid*. Gent: CICI-RUG.
- Pinxten, R. (2003). *De artistieke samenleving. De invloed van kunst op de democratie*. Antwerpen/Amsterdam: Houtekiet.
- Tirions, M. (2002). *Samenleving onder druk? Een sociologisch drieluik over multiculturalisme, burgerschap en minderhedenbeleid*. [Onuitgegeven eindverhandeling. Brussel: Vrije Universiteit Brussel].
- Van Aelst, P. & Walgrave, S. (2003). *Verkiezingscampagne 2003: een eerste doorlichting. De race, de thema's, de X-factor*. Antwerpen: Universiteit Antwerpen.
- Vande Lanotte, J., Bracke, S. & Goedertier, G. (2003). *België voor beginners*. Brugge: die Keure.
- Vandenbrande, K. (1997). Het Brussels migrantenbeleid bestaat niet. De ingewikkelde structuur van de Vlaamse initiatieven binnen het Brussels migrantenbeleid. In: Deslé, E., Meynen, A. & Vandenbrande, K., *Migrantenpolitiek in Brussel. Brusselse thema's, Thèmes Bruxellois, Brussels Themes, 4* (pp. 153-215). Brussel: VUB Press.
- Widfeldt, A. (2001). *Responses to the extreme right in Sweden: the diversified approach*. KEPRU Working Paper 10. Keele: Keele European Parties Research Unit.
- Witte, E. (1993). Migranten en immigranten als voorwerp van wetenschappelijk onderzoek. In: Deslé, E., Lesthaeghe, R. & Witte, E. (red.), *Denken over migranten in Europa* (pp. 7-32). Brussel: VUB Press.